

Hlavní proudy teorie a výzkumu sociální stratifikace

Jadwiga Šanderová

Společnost je velice složitým komplexem více či méně provázaných sociálních skupin a institucí. Zároveň je však strukturována jako celek. Všichni jsme členy celé řady sociálních skupin a podstatnou část našeho života představuje institucionalizované jednání. Každý moment svého života tak zaujímáme celou řadu statusů. Všechny statusy, jež zaujímáme, však nemají pro náš život stejný význam. Některé jej ovlivňují neustále, jiné jen dočasně. Statusy, které nejvíce ovlivňují naše interakce a vztahy s ostatními lidmi, jsou tzv. *řídící statusy*. Patří k nim pohlaví, věk, etnikum, rasa, zdroj a způsob obživy. Na základě řídících statusů očekávají druzí, že se budeme ve všech situacích chovat určitým způsobem, a předpokládají také, že máme určité schopnosti a vlastnosti. Co je však ještě důležitější, role spojené s řídícím statusem nás často omezují, či naopak zvyšují v možnostech zaujmout další pozice ve společnosti, či mají vliv na naše práva a povinnosti s nimi spojené, vedou tedy k tomu, že lidé si ve společnosti nejsou rovni.

V zásadě se setkáváme se dvěma základními typy nerovností. *Nerovnosti sociálně-ekonomické* plynou především ze sociální diferenciacce (společenské dělby práce) a jejich kořeny tkví v ekonomické oblasti, ve sféře produkce a směny zboží a služeb. V moderní společnosti jsou to nerovnosti spojené se zaměstnáním (přesněji se zdrojem příjmu, jímž nemusí být vždy zaměstnání, ale třeba renta, důchod nebo i dědictví). Sociologové v této souvislosti hovoří o *sociální stratifikaci*, což je pojem, který si vypůjčili z geologie (z lat. stratum = vrstva). Společnost si můžeme představit jako hierarchii vrstev v podobě jakéhosi žebříčku, na jehož nejvyšší příčce nalézáme privilegované, tj. mocné a bohaté, kteří bývají zpravidla váženi a ctěni, a na té nejnižší ty nejchudší, kteří žijí na okraji společnosti. Druhý typ nerovností, tzv. *sociokulturní* (či symbolické), např. mezi muži a ženami, představiteli různých ras, etnik a věkových skupin, jsou ukotveny v hodnotovém systému společnosti, tj. v její kultuře, a plynou z hodnocení vlastností a předpokladů různých kategorií lidí (žen, lidí určitého věku, etnika apod.). V pozadí těchto dvou typů nerovností stojí,

jak na to na přelomu tisíciletí poukázala Nancy Fraserová [2000], dva základní politické problémy, a to otázka přerozdělování a uznání.

Ačkoli se socioekonomické nerovnosti (problém přerozdělování) prolínají s nerovnostmi sociokulturními (problém uznání), zkoumali je sociologové donedávna odděleně. V rámci výzkumu sociální stratifikace byly sociokulturní nerovnosti považovány za jeden z faktorů ovlivňujících umístění individua v socioekonomické struktuře. Sociokulturní nerovnosti byly považovány za dané a nepátralo se po jejich příčinách a mechanismech. Oproti tomu teoretikové a výzkumy orientující se na symbolické (kulturní) aspekty nerovností považovali za dané socioekonomické nerovnosti a zabývali se jen procesy, které vedou k reprodukci stereotypního hodnocení lidí na základě jejich skupinové příslušnosti.¹ Zhruba od poloviny 90. let minulého století však stále více autorů konstatuje, že takový přístup je zavádějící, neboť ve všech případech jde především o sociální nerovnosti, tj. nerovnosti, které jsou sociálně konstruovány a reprodukovány, a proto by také měly být především z tohoto hlediska zkoumány.

Dosavadní téměř výlučná orientace na ekonomicko-politický rozměr sociálních nerovností, tj. na problém přerozdělování, je dnes stále častěji doplňována, a někdy dokonce vytěšňována problémem uznání. V této souvislosti někteří autoři hovoří o tzv. „kulturním obratu“² na poli sociologického výzkumu sociálních nerovností. Tento obrat, jak na to poukazuje například Honneth [Fraser, Honneth 2004, s. 151–163], nepochybně úzce souvisí s rozmachem sociálních hnutí, jejichž protagonisté kladou důraz spíše na nemateriální než materiální hodnoty a problém nerovností vidí spíše v morálním uznání (tedy ve sféře kultury) než v přerozdělování (tedy v ekonomické sféře). Za průkopníky tohoto názoru lze považovat autory, jejichž předmětem zájmu jsou sociální hnutí a kteří se zabývají především sociokulturním zázemím jejich protagonistů – životním stylem, osobní identitou, hodnotami a normativní změnou (nejcitovanější jsou [Inglehart 1977, 1990], [Melucci 1980], [Touraine 1981], [Lacau a Moffe 1985] a [Offe 1985]).³

¹ V učebnicích pak nalézáme čtyři samostatné oddíly věnované základním nerovnostem (sociální stratifikace, vztahy mezi rasami a etniky, věk a stárnutí, rod a sexualita). Viz např. Giddens [1999].

² Např. Devine a Savage [2005].

³ Blíže viz [Gruski a Sørensen 1998].

Důraz na uznání vede některé autory k požadavku zkoumat sociální nerovnosti bez ohledu na jejich zdroj a formy (třídní, rodové, etnické, věkové a další). V této souvislosti zdůrazňují, že zájem je třeba orientovat na procesy konstrukce hranic (např. [Lamont 1994], [Anthias 1998], [Bottero a Irvin 2003], [Payne 2000]) a na procesy vzniku a reprodukce nerovností (např. [Tilly 1998], [Schwalbe a kol. 2000], [Jenkins 2000], [Bottero a Irvin 2003]). Další autoři vidí cíl výzkumu sociálních nerovností v identifikaci generických procesů a sociálních praktik budování symbolických hranic (např. [Schwalbe a kol. 2000], [Lamont 1994 a 2000]). Kultura v této souvislosti není považována za jednu ze sfér života společnosti, ale za důležitého zprostředkovatele mezi sférou ekonomickou a politickou, jenž dává materiálním a politickým vztahům konkrétní podobu a význam (explicitně [Bottero a Irwin 2003]).

V následujícím textu se zabývám pouze problémem sociální stratifikace. Nejde ovšem o vyčerpávající přehled autorů zabývajících se touto problematikou. V rámci stati by ani nebylo možné takový přehled podat, pokud by neměla být jen prostým výčtem prací na dané téma. Mým cílem je spíše ukázat základní teoretickometodologické proudy v teorii a výzkumu sociální stratifikace a jejich klasická východiska. Tomuto záměru jsem podřídila výběr autorů, o jejichž pracích referuji. Stať jsem rozdělila do dvou základních částí. První je věnována základním proudům v teorii a výzkumu sociální stratifikace obecně. V druhé se zabývám dvěma základními pohledy na význam a funkci školského systému v reprodukci sociální stratifikace. Stať je uzavřena stručnou informací o výzkumu sociální stratifikace u nás.

1. Čtyři základní konceptualizace problému sociální stratifikace

Nejprve stručně nastíním základní teoretickometodologické proudy, s nimiž se lze ve výzkumu sociální stratifikace, stejně jako v celém oboru, setkat (objektivismus a konstruktivismus, v jejich rámci pak konsenzualismus a konfliktualismus). Následuje stručná informace o klasických teoriích sociální stratifikace a v návaznosti na ní charakteristika nejcitovanějších prací druhé poloviny 20. století, a to jak objektivistického (makrosociologického) přístupu opírajícího se zejména o kvantitativní výzkum), tak interpretativního (mikrosociologického) pohledu opírajícího

ho se o spíše o kvalitativní výzkum). Více prostoru jsem věnovala dnes snad nejcitovanějšímu autorovi Pierru Bourdieuovi, který se snažil tyto dva pohledy propojit v jeden. Na jeho dílo jako celek a na jeho pojetí a výzkum sociální stratifikace dnes navazuje celá řada autorů, jako příklad jsem vybrala kanadskou socioložku Michéle Lamontovou, v jejímž výzkumu vidím efektivní snahu o propojení výše zmíněných čtyř základních pojetí problému sociální stratifikace, a to s důrazem na problém uznání.

Pro sociologii je typická určitá teoretická roztržitost, tj. souběžná existence několika teoretických východisek či různých vymezení základních principů stojících v pozadí nenáhodných vztahů mezi lidmi. V souvislosti s teoriemi sociální stratifikace bude užitečné vyjít z členění Haralambose a Holborna [1991, s. 767], kteří rozlišují dva základní směry, a to *strukturální teorie* sociálních procesů a *interpretativní teorie* sociálního jednání. Strukturální teorie se zabývají především institucionálním řádem, tj. uspořádáním institucí a jejich vlivem na jednání lidí. Tento teoretický proud bývá také nazýván objektivistickým paradigmatem [Petrušek a kol. 1991, s. 9] nebo častěji makrosociologickým přístupem. Oproti tomu interpretativní teorie se spíše věnují procesům vzniku institucí, jejich proměnám a zanikání v konkrétních interakcích mezi lidmi. V centru zájmu protagonistů tohoto přístupu jsou bezprostřední interakce mezi lidmi (často se hovoří o mikrosociologickém přístupu).

V rámci obou uvedených přístupů lze identifikovat dvě základní teoretické linie vycházející z odlišných modelů společnosti⁴. Zastánci tzv. *konsenzuálních teorií* považují sociální nerovnosti spíše za výsledek „tiché dohody“ či všeobecné shody (konsenzu) členů společnosti. Představitelé druhé linie, tzv. *konfliktualistických teorií*, považují sociální nerovnosti za výsledek zápasu, kdy poražení zaujmou nevýhodné sociální statusy a vítězové výhodné. V pozadí těchto dvou interpretací sociální stratifikace stojí dvě zcela protikladné koncepce společnosti. Stručně řečeno, konsenzuální teorie kladou důraz na fakt, že nezbytnou podmínkou přežití lidí je jejich vzájemná spolupráce. Účinná spolupráce vyžaduje dělbu práce, jejímž předpokladem je sociální diferenciacce. Sociální nerovnost je v poslední instanci užitečná všem členům společnosti či účastníkům interakce. Oproti tomu představitelé konfliktualistického přístupu vidí společnost především jako místo permanentních bojů o moc a materiální

⁴ Předkládám jen velmi stručné shrnutí, podrobněji viz [Šanderová 2004, s. 28-67].

zdroje, které jsou nástrojem dosažení výhod a privilegií na úkor druhých. Sociální nerovnosti jsou v tomto pojetí v zásadě výsledkem zvláště a sociální uspořádání společnosti je vždy pro část společnosti (zpravidla tu menší) výhodnější než pro ostatní, v interakcích vždy někteří získají více než ostatní.

Je třeba konstatovat, že autorů vymezujících kořeny stratifikace takto jednostranně je stále méně a méně. Většina sociologů se dnes shoduje v tom, že existence společnosti sice na jedné straně stojí a padá se spoluprací a efektivní dělbu práce nutně plodící určité sociální nerovnosti, zároveň však nepopírají, že ve všech společnostech, snad jen s výjimkou těch nejjednodušších rodových společenství, se určité skupiny lidí snaží si zajistit výhodnější sociální status na úkor ostatních a že se jim to do jisté míry daří. Otázkou spíše je, nakolik se jim to daří a zda v jednotlivých společnostech převažuje spíše konsenzus, nebo konflikt.

1.1 Objektivistické přístupy

V první polovině 20. století vycházela absolutní většina teorií sociální stratifikace z objektivistického paradigmatu. Autorů vycházejících ve svých úvahách o sociální stratifikaci z interpretativního výkladu společnosti bylo výrazně méně a nebyly ani zdaleka tak často citovány jako makro teorie objektivistické. Jejich autoři vždy poukazují na duchovní spřízněnost svých analýz s některým(i) z klasiků. Nejčastěji to jsou Karel Marx, Max Weber a funkcionalismus je zpravidla zastoupen Davisem a Moorem.

Pro pochopení současného vývoje teorie a výzkumu sociální stratifikace jsou důležité dvě Marxovy teorie, z nichž první je teorií dějin a rozpadá se do obecné teorie dějin a speciální teorie vývoje kapitalismu. Na tuto speciální teorii úzce navazuje teorie druhá (tzv. emancipační), která se zabývá konečným osvobozením člověka, tj. plnou realizací lidské svobody, potenciálu a důstojnosti člověka. V jejím rámci je významné rozlišení třídy o sobě a třídy pro sebe a s ním související pojem třídní vědomí.

V rámci obecné teorie dějin (tzv. *historický materialismus*) jsou dějiny lidstva charakterizovány jako systematický sled etap lišících se uspořádáním výroby a směny. Klíčovou roli hraje úroveň poznání, technologie a řízení (Marx hovoří o *výrobních silách*) a konkrétní podoba vlastnictví tzv. *výrobních prostředků*, tj. půdy, strojů a dalších zařízení, finančních prostředků (Marx hovoří o *výrobních vztazích*). V každé etapě existuje určitý charakter výrobních vztahů, jenž je pro výrobní síly dané úrovně a jejich další roz-

voj optimální. Výrobní síly se však vyvíjejí, zatímco výrobní vztahy stagnují a brzdí další vývoj výrobních sil. Výrobní vztahy – z nichž nejdůležitější jsou vlastnické vztahy vůči výrobním prostředkům – vymezují ve všech etapách dvě základní sociální skupiny (třídy), a to dominantní třídu vlastníků výrobních prostředků, kteří žijí na úkor podřízené třídy (vykořisťují ji), jejíž příslušníci výrobní prostředky nevládní.⁵

Takové dichotomické pojetí Marx předkládá v rámci výkladu dějin jako celku. V konkrétních analýzách, například situace ve Francii v polovině 19. století, pracuje s pestrou paletou středních tříd a vrstev. Byl však přesvědčen, že jedním ze zákonitých rysů vývoje kapitalismu je tzv. proletarizace (zbídačování) středních vrstev, která společnost dichotomizuje do dvou výše uvedených tříd, konkrétně kapitalistů (buržoazie) a dělnické třídy (proletariátu).

Narazí-li rozvoj výrobních sil na meze dané povahou výrobních vztahů, je v zájmu dominantní třídy (vlastníků výrobních prostředků) stávající podobu výrobních vztahů zachovat, zatímco v zájmu ostatních, úzce spojených s rozvojem výrobních sil, je výrobní vztahy změnit. V nevyhnutelném střetu těchto dvou společenských sil vítězí vždy představitelé pokroku, tj. dalšího rozvoje výrobních sil. Sled střídání jednotlivých *způsobů výroby* (základními jsou antický, feudální a kapitalistický) a z nich plynoucích *společenskoekonomických formací* však není nekonečný. Kapitalistická společenskoekonomická formace je poslední třídně rozdělenou. Logika dějin nevyhnutelně směřuje k proletářské revoluci, která zrušením soukromého vlastnictví výrobních prostředků nastolí společnost beztřídní. Takové uspořádání společnosti uvolní potenciál lidí, jež soukromé vlastnictví potlačovalo, a umožní všestranný rozvoj všech. Vysoká produktivita práce umožní rozdělovat hmotné statky podle principu „každý podle svých schopností a každému podle jeho potřeb“.

K uskutečnění takové revoluce je však nezbytné, aby si proletáři uvědomili, že mají společné zájmy a že jejich uspokojení odporuje zájmům třídy vykořisťovatelů. Marx v této souvislosti hovoří o *třídě o sobě* (sociální kategorie lidí se stejnými životními podmínkami), *třídě pro sebe*. Třída pro sebe představuje specifickou subkulturu, pro niž je především typické výrazné vědomí skupinové sounáležitosti a společných zájmů, které jsou

⁵ V otrokářské společnosti to jsou otrokáři a otroci, ve feudální společnosti feudálové a nevolníci, v kapitalistické společnosti kapitalisté (buržoazie) a dělníci (proletariát).

předpokladem kolektivní akce, jejímž cílem je zrušit soukromé vlastnictví výrobních prostředků.

Zatímco Marxův stratifikační systém je (s uvedenou výhradou týkající se analýz konkrétních historických období) v zásadě dvoutřídní a v dosavadní historii neměnný, je Weberova koncepce daleko barvitější. Zahrnuje několik typů stavebních prvků stratifikačního systému: stavy, tři typy tříd (vlastnické, výdělečné a sociální) a strany. *Stavy, třídy a strany* představují různé typy sociálních uskupení. Příslušníci různých stavů se těší různé úctě a mají různý životní styl. Stav se nejvíce blíží skupině komunitního typu. Příslušníci různých tříd se liší zejména svým postavením na trhu práce a materiálními podmínkami svého života. Třída je většinou sociální kategorií, za určitých podmínek však získává určité rysy sociální skupiny komunitního typu. Strana je formální organizací, která je ustavena za účelem získání anebo udržení moci. Weber na rozdíl od Marxe nedefinuje jednotlivé třídy pouze vlastnictvím výrobních prostředků, ale také na základě dalšího typu majetku (*vlastnické třídy*) a dovedností, různých kvalifikačních a dalších osvědčení, které mají vliv na to, jaké zaměstnání člověk získá (*výdělečné třídy*). Za důležitý faktor také považuje sociální otevřenost či uzavřenost stavů a tříd, tj. možnost přechodu z jedné do druhé. Pokud jde o třídy, je jistá míra sociální uzavřenosti typickým znakem jen sociálních tříd, které se svým charakterem blíží stavům. K tomu je třeba dodat, že uvedené segmenty stratifikačního systému moderní společnosti se do jisté míry překrývají. Výdělečné třídy jsou v zásadě segmenty mezilehlé vlastnické třídy. Stavové⁶ v moderní společnosti mohou existovat v rámci určité třídy nebo hranice tříd překračovat. Stav představovali např. typografové v rámci dělnické třídy (tzv. dělnická aristokracie), do stavu lékařského spadají jak špičkoví soukromí lékaři (třída privilegovaných v důsledku majetku a vzdělání), tak řadoví lékaři ve státním sektoru (třída nemajetné inteligence a odborníků). Formování stran je důležitým aspektem boje o moc. Jednotlivé strany mohou zastupovat zájmy některých tříd či stavů.

Weber nepředkládá žádnou teorii, a tudíž ani periodizaci dějin. Předpokládá dva typy stratifikačního systému: stavovský a třídní. Třídní lze očekávat spíše v období změn, stavovský je typický spíše pro období stagnace. Kolektivní jednání tříd není v jeho pojetí nevyhnutelným důsled-

---

⁶ V anglosaské literatuře je „Stände“ překládán jako „status group“. Odtud se i v naší literatuře můžeme setkat s pojmem statusová skupina.

kem deprivilegovaného třídního postavení. Považují-li deprivilegovaní kontrast v životních šancích jednotlivých tříd za důsledek stávajícího rozdělení majetku ve společnosti či struktury stávajícího hospodářského řádu, může (což neznamená, že musí) dojít k tomu, že usilují o změnu dané třídní struktury. Zároveň však mohou získávat své stoupence nezávisle na třídním či stavovském postavení.

Klasickým konsenzuálním výkladem sociální stratifikace je koncepce funkcionalistická, v jejímž rámci je stratifikační systém považován za spontánně vzniklý motivační systém. Pomáhá distribuovat konkrétní individua tak, aby jednotlivé pozice byly obsazovány lidmi, kteří mají potřebnou kvalifikaci a osobní kvality. Motivace (odměny) jsou funkcí důležitosti té které pozice (statusu), „nedostatkovosti“ příslušných kvalit (vzdělání, osobních vlastností, jako je píle, vytrvalost, morální bezúhonnost atd.) a míry zájmu o jednotlivé pozice (nabídky a poptávky). Rozhodující stratifikační faktory jsou v zásadě tři: (1) významnost pozice pro fungování společnosti jako celku, (2) rozšířenost talentu, který je nutný k plnění role spojené se statusem potřeb, a (3) náročnost získání příslušné kvalifikace. Nerovnosti jsou pozitivní a funkčně nevyhnutelné, přičemž o hodnocení významu jednotlivých pozic a příslušných odměnách panuje ve společnosti všeobecná shoda. Tento základní princip bývá v konkrétních společnostech z nejrůznějších důvodů deformován, nicméně základní trend ve vyspělých demokratických společnostech směřuje k výkonové společnosti bez třídních přehrad [Davis a Moore 1966].

Výše uvedené konceptualizace vznikaly postupně a nepochybně odrážejí poměry, v nichž postupně vznikaly. Sociologové v první polovině 20. století rozvíjeli všechny tři, namísto výkladu dějin se však zaměřili především na zkoumání a interpretaci sociální stratifikace současnosti. Někteří autoři viděli v pozadí sociálněekonomických nerovností konflikt a jiní je považovali především za funkční nástroj zabezpečující optimální alokaci pracovních sil, jež prospívá všem. Na toto teoretické schizma upozornil v polovině minulého století jako jeden z prvních Ralf Dahrendorf a vyjádřil přesvědčení, že oba výklady jsou legitimní a nelze je spojit, protože odrážejí složitost sociální reality. Konsenzuální model podle jeho názoru popisuje stratifikační model a jeho reprodukce v období stability sociálního systému (řádu), kdy je konflikt přítomen jen latentně a v institucionalizované podobě. Konfliktualistický model je pak dle jeho názoru vhodným analytickým nástrojem pro zkoumání dynamiky, změny řádu. Stejně jako nelze převést problém reprodukce řádu na pro-

blém jeho změny, nelze propojit konfliktualistický (nátlakový) výklad s konsenzuálním (integračním)⁷ [Dahrendorf 1959, s. 16–25]. Oproti tomu Gerhard Lenski považoval obě pojetí za jednostranná a pokusil se je propojit v jednu teorii [Lenski 1966].⁸ Na jeho pokus o syntézu sice nikdo nenavázal, ujal se však koncept krystalizace (dekompozice) statusu, který byl dále rozvíjen v rámci konsenzuálního výkladu sociální stratifikace v současných vyspělých společnostech v podobě tzv. multidimenzionální koncepce sociální stratifikace (viz níže).

V 60. letech se k této teoretické dvoukolejnosti vrátil David Lockwood [1993], který konsenzuální přístup nazval teorií řádu a konfliktualistický teorií kolapsu řádu (*disorder theory*). Podobně jako Dahrendorf je považuje za komplementární, zároveň však poukazuje na jistou míru konvergence, která nejednodušeji spočívá ve strukturálním (objektivistickém) uchopení celého problému. Lockwood stejně jako Lenski kritizuje oba přístupy jako jednostranné, avšak k možnosti jejich propojení či syntézy se staví dosti rezervovaně. Na rozdíl od Dahrendorfa je také nepovažuje za dva užitečné a rovnocenné výklady sociální stratifikace, neboť oba podle jeho názoru trpí vážnými nedostatky. Pokud jde o formulaci problému, dává Lockwood přednost teorii řádu. Domnívá se, že východiskem by měla být analýza sociální koheze a solidarity, za níž by teprve měl následovat rozbor poruch řádu. Je přesvědčen, že takový přístup umožňuje konceptualizovat problém nerovností jako takový, tj. bez ohledu na jejich zdroje, jinými slovy vybudovat jednotnou teorii sociálně ekonomických a sociálně kulturních nerovností. V této souvislosti předložil zcela netypickou teorii vlastní, na niž však zatím nikdo nenavázal.

V současné době lze konstatovat, že sociologové zabývající se problémem sociální stratifikace se v zásadě shodují v tom, že pro každou mo-

---

⁷ Postupně však ve svém díle vychází z obou perspektiv, aniž by je stavěl do protikladu. V esejích ze 60. let [Dahrendorf 1967] ukazuje, že konflikt (či spíše jeho možnost) je v zásadě blahodárný, neboť představuje určitou pojistku proti tyranství špatného řádu. Nerovnost je nezbytným předpokladem, aby společnost fungovala, a zároveň zárukou svobody, plurality. Pokud nepřesáhne určitou míru, motivuje ke spolupráci. Nikdo však nesmí mít tak vysoký status, aby mu umožňoval osobní moc nad druhými, a nikdo nesmí mít tak nízký status, aby mu znemožnil využívat svých práv. Tuto myšlenku rozvinul v práci *Moderní sociální konflikt* [Dahrendorf 1991], v níž zvláštní pozornost věnuje tzv. třídě chudoby, jejíž příslušníci jsou v důsledku svého nízkého ekonomického statusu (hovoří o nedostatečném zaopatření) v zásadě vyloučeni z možnosti využívat svých občanských práv (hovoří o nedostatečných oprávněních).

⁸ Blíže viz [Šanderová 2004, s. 68–77].

derní společnost je typická určitá míra sociální nerovnosti. Za kostru této nerovnosti považují více či méně striktně hierarchické uspořádání pozic (sociálních statusů) vymezených zdrojem obživy (pracovními místy) a lišících se materiálním zabezpečením, mocí a dle některých autorů také prestiží, což ovlivňuje životní úroveň, životní styl a celkové životní vyhlídky lidí. K vyhraněnému konsenzualismu či konfliktualismu se dnes hlásí jen málokdo.⁹ Jde spíše o mírný příklon buď k jednomu, či druhému výkladu.

Funkcionalistické teorie stojí zjevně v pozadí dnešního tzv. hierarchického přístupu. Spíše než k funkcionalismu se protagonisté *hierarchického pohledu* hlásí k Weberovi, a to k těm pasážím¹⁰ jeho textů věnovaných sociální stratifikaci, kde rozlišuje tři základní zdroje nerovnosti, a to ekonomické postavení, úctu a moc. Na základě těchto pasáží je považován za průkopníka vícerozměrné konceptualizace sociální stratifikace. Jde o tzv. *dekompozici statusu*, jejímž duchovním otcem je už zmíněný Lenski.¹¹ Představitelé vícerozměrného hierarchického pojetí sociální stratifikace uznávají existenci tříd pouze v počátcích kapitalismu. Stratifikační systém vyspělého kapitalismu se podle jejich přesvědčení stále více blíží ideálu výkonové společnosti. Není tedy třídní a má podobu hierarchie (odtud označení tohoto proudu) sociálně ekonomických statusů či lineárního uspořádání jen nevýrazně oddělených sociálních kategorií, jejichž hranice arbitrárně určuje výzkumník.¹² Umístění každého individua ve stratifikačním systému je charakterizováno (vymezeno) určitým indexem vícedimenzionálního (případně jednodimenzionálního) *sociálně ekonomického statusu* (SES). SES představuje souhrnnou charakteristiku (v podobě indexu) umístění individua v několika sociálních hierarchiích (nejčastěji příjmu, kvalifikačních nároků a prestiže zaměstnání). Škálu SES někteří autoři v případě potřeby arbitrárně kategorizují do čtyř až šesti vrstev, nazývaných zpravidla třídy (např. třída vyšší, vyšší střední, nižší střední, nižší atd.). Jde však o sociální kategorie a přiléhavější by byl pojem vrst-

⁹ Výjimku představují teorie a výzkumy úlohy školství, jimž jsem věnovala samostatnou subkapitolu níže.

¹⁰ Weber nikde nepředložil ucelenou teorii sociální stratifikace a možná by sám byl překvapen, jak velký význam má několik nedokončených textů v teoriích stratifikace dodnes.

¹¹ V souvislosti se sociální stratifikací je Weber interpretován jako teoretik tříd (umírněný konfliktualista) i jako předchůdce vícerozměrného hierarchického pojetí.

¹² Více viz [Šanderová 2000, s. 82–92].

va. Současné vyspělé západní společnosti charakterizují představitelé hierarchické konceptualizace sociální stratifikace jako otevřené s minimálními sociálními bariérami přechodů mezi statusy. Proto podle jejich názoru mizí předpoklady pro kolektivní zájmy, či dokonce kolektivní strategie a jednání velkých sociálních skupin.

Přesvědčení o beztřídnosti vyspělých kapitalistických společností přivedlo některé teoretiky „postindustriální“ či „postmoderní“ společnosti dokonce k tvrzení, že mizí i hierarchie. Typickým příkladem takového pohledu na vývoj současných vyspělých zemí jsou práce Pakulského, Waterse [1996], Becka [2004, orig. 1986] a do jisté míry i Baumanna [2004, orig. 1999]. Všichni tito autoři poukazují na prohlubující se *individualizaci vyspělých společností*, v nichž se klade stále větší důraz na individuální výkon a individuální výběr životního stylu a systému hodnot. Jan Pakulski a Malcolm Waters hovoří o stratifikačním systému založeném na konvenci, v jehož rámci se standardem, dle něhož se lidé posuzují, stává spotřeba. *Stratifikace založená na konvenci* je jevem primárně kulturním. Člověk se prostě přihlásí k nějakému životnímu stylu, pro nějž jsou typické určité spotřební vzorce, toky informací, estetické preference apod. Stratifikační systém je složitou mozaikou subkultur vkusů, nových sdružení, občanských iniciativ, etnických a náboženských skupin, věkových kohort, nových sociálních hnutí, gangů a kolonií lidí žijících různými alternativními životními styly, organizací alternativních způsobů řízení výroby, skupin absolventů různých škol, odpůrců daní, fundamentalistických a revivalistických hnutí, diskusních skupin na internetu, spotřebních družstev, profesních komor atd. Řada z nich je efemérní, některé jsou dlouhodobé a stabilní. Neznamená to ovšem absolutní voluntarismus. Člověk sice může svobodně statusovou skupinu opustit, získání členství však může být obtížné [Pakulski a Waters, 1996]. Základní rozpory a potenciální konflikty vidí spíše v oblasti sociokulturních nerovností, zejména rodových a etnických. Podobného názoru je Ulrich Beck [2004], který v této souvislosti hovoří o rizikové společnosti, v níž mají rizika především individuální povahu a je třeba se s nimi také individuálně vyrovnávat. Předpoklady kolektivních zájmů, třídního vědomí či kolektivní identity a s ní spojených kolektivních politických akcí mizí. Třídy jakožto analytické jednotky nedávno označil za zombie kategorie v sociologii [Beck 2000].

Konfliktualisté s takovým vysvětlením pozadí sociálně ekonomických nerovností nesouhlasí. Někteří marxisté je dokonce považují za cílevědo-

mé zastírání reality kapitalistického světa. Dnešní marxistické a weberiánské třídní modely si jsou daleko podobnější než modely klasiků, k nimž se hlásí. Tak například neomarxista Wright klade velký důraz na konflikt, opustil historicismus a striktně dichotomické pojetí třídního systému. Ústřední kategorií jeho teorií však zůstává vykořisťování, přičemž za základní kritérium třídního postavení považuje vlastnictví výrobních prostředků.¹³ Oproti tomu nejcitovanější neoweberianec Goldthorpe možnost konfliktu sice nepopírá, daleko více ho však zajímá sociální uzavřenost, která je pro něj hlavním definičním znakem třídy. Vlastnictví výrobních prostředků jakožto možnost zaměstnávat druhé nebo sebe sama považuje pouze za jeden z aspektů postavení na trhu práce.¹⁴ Pokud jde o data a jejich analýzu, opírá se objektivistický výzkum sociální stratifikace téměř výlučně o reprezentativní dotazníková a statistická šetření a využívá poměrně komplikovaných statistických metod analýzy.

1.2 Interpretativní teorie a výzkumy

Ucelenou a inspirativní interakcionistickou teorii sociální stratifikace předložil Collins [1975], který považuje za hlavní zdroj sociální stratifikace kulturu, či přesněji individuální kulturní zdroje, které účastníci interakcí využívají ke konstrukci svých statusů. Základní strukturní jednotkou společnosti je v jeho pojetí konverzace, v jejímž rámci účastníci vyjednávají o svém statusu, nebo již dříve získaný status potvrzují. Vyjednávají o tom, kde kdo bude stát, kdo kdy může hovořit, a především o tom, o čem se bude hovořit. Každý chce hovořit o tom, v čem se nejlépe vyzná, protože si tím může zvýšit status. Důležité jsou v tomto vyjednávání kulturní zdroje, jimiž účastníci konverzace disponují a které se projevují v osobním zjevu, vyjadřování myšlenek a emocí. Kulturní zdroje jsou předpokladem schopnosti vnucovat druhým nižší status a základem vytváření aliancí. Utvářejí se v každodenních interakcích, nebo je produkují speciální organizace, z nichž nejběžnějšími jsou církve a dnes především školy. Největší vyhlídky na opakování konverzací jsou mezi lidmi, jejichž kulturní zdroje jsou zhruba vyrovnány, protože člověk se instinktivně vyhýbá konverzacím, v jejichž rámci mu připadne nižší status. Třídy a vrstvy jsou v tomto pojetí především rezervoáry potenciál-

¹³ Více viz [Šanderová 2000, s. 103-119], stručněji [Giddens 1999, s. 261].

¹⁴ Více viz [Šanderová 2000, s. 93-102].

ních přátel - uskupení lidí, kteří vedou konverzace podobného typu a u nichž je nejpravděpodobnější, že se spolu dají do řeči. Collins také kritizuje kvantitativní metody, které jsou typické pro výzkumy vycházející z objektivistického pojetí, a tvrdí, že je třeba se obrátit k metodám kvalitativním, bohužel však žádný kvalitativní výzkum ani jeho konkrétní výsledky nepředkládá.

V posledním desetiletí zejména v reakci na výše zmíněné tvrzení, že hierarchie mizí [Beck 2004, orig. 1986] a že „třídy jsou mrtvy“ [Pakulski a Waters 1996],¹⁵ neboť ve vyspělých společnostech nenalzáme nic, co bychom mohli považovat za třídní vědomí, obrátila řada zastánců existence tříd svoji pozornost k problému kolektivní identity.¹⁶ Neztotožňují se totiž s diagnózou současné společnosti jakožto společnosti totálně individualizované, kde identita přestává být pevně ukotvena ve společné kultuře určité skupiny a stává se pluralitní, fluidní a reflexivní. Snaží se ukázat, že třída dnes sice není identitou ve smyslu explicitní sebeidentifikace a otevřeně zastávaných určitých hodnot, je však implicitně přítomna v sociálních vztazích (viz např. [Hall et als. 1997], [Sommers a Gibson 1998], [Crompton, Scott 2004], [Devine et als. 2004]). S určitým zjednodušením lze konstatovat, že v rámci zájmu od přerozdělování k uznání, o němž jsem se zmínila v úvodu, lze pozorovat jistou tendenci ke snaze uchopit problém spíše v interakcionistickém či konstruktivistickém duchu, nostalgii po metodách, které sociologové používali před „revolucí proměnných“¹⁷ a využívání přístupů poněkud zjednodušeně shrnovaných pod název kvalitativní metody.¹⁸ V rámci tohoto typu

---

¹⁵ Případně zombie výzkumů sociální stratifikace [Beck 2000]. Zombie proto, že ač „mrtvy“, neustále „straší“ v teoriích a výzkumech sociální stratifikace vyspělých kapitalistických zemí.

¹⁶ Identitu dokonce někteří autoři, např. [Cerulo 1997], považují za klíčový pojem soudobé sociologie.

¹⁷ Blíže viz [Horowitz 1998].

¹⁸ V této souvislosti je třeba připomenout, že první empirické výzkumy sociální stratifikace byly ukotveny v tradici tzv. komunitních (monografických) výzkumů. Minimálně je třeba zmínit Warnera, který se opíral o práce kulturních antropologů (což jistě souvisí s tím, že původní profesí byl sociální antropolog), a také Meada, Durkheima, Simmela a Piageta. Warner vedl v 30. letech výzkumný tým zabývající se monografickým výzkumem tří amerických měst (Yankee City, Old City a Jonesville). Cílem výzkumu, v němž byl použit kvalitativní i kvantitativní přístup, byla analýza životního stylu a zvyků (folkways) v typickém yankeeském městě. Další americké výzkumy tohoto typu uvádí Horowitz (1998). Nelze se také nezmínit o britských komunitních studiích (viz např. [Travers 1999] nebo [Devine, Savage 2005]).

výzkumu sociologové nehledají teoreticky odvozené a definované třídy a třídní vědomí, ale zaměřují se na to, jak se lidé sami v různých kontextech rozhodují, kdo do jaké kategorie patří a jak se tím v konkrétních interakcích řídí.

V rámci tohoto tzv. kulturního obratu ve výzkumu sociálních nerovností lze dnes pozorovat dvě základní tendence. Jednak je to snaha integrovat výzkum jednotlivých podob sociálních nerovností (sociálně ekonomické, etnické, nerovnosti plynoucí z rodu, věku, sexuální orientace, případně další) a v této souvislosti se soustředit na procesy a praktiky, které stojí v pozadí jejich vzniku a reprodukce bez ohledu na konkrétní zdroj a podobu. Druhá tendence spočívá ve výrazném příklonu k interakcionistickému anebo konstruktivistickému pojetí vztahů mezi lidmi. V tomto rámci lze pozorovat výrazný příklon ke kvalitativnímu (především etnometodologickému) výzkumu. V posledních deseti letech je publikováno stále více a více statí referujících o kvalitativních výzkumech zabývajících se sociálními nerovnostmi. Začíná se však objevovat i kritika některých kvalitativních studií z vlastních řad, tj. z pera stoupců kvalitativního výzkumu. Jejím cílem je ukázat, že ne všechny studie hlásící se ke kvalitativnímu přístupu se drží jeho principů. Kritika tohoto typu jako by ústila v maximum – „Zpět ke kořenům!“ (např. [Travers 1999], [Harris 2004]). Oba autoři poukazují na to, že v rámci kvalitativního výzkumu je třeba přistupovat k „respondentům“ jako k etnografům vlastních životů a z tohoto hlediska je také nechat sociální svět vysvětlovat. To znamená úzkostlivě se vyhýbat jakékoliv kontaminaci jejich vyprávění odbornými teoretickými koncepty a vlastní představou o sociálním světě, v němž se pohybují. Tato snaha však klade velké nároky na výzkumnou sebereflexi a má samozřejmě své meze.¹⁹

1.3 Lze objektivismus propojit s interpretativismem?

Vedle dilematu konflikt versus konsenzus narážíme i ve výzkumu sociální stratifikace na dilema druhé, jímž je struktura versus jednání.²⁰ Někteří autoři hledají cesty, jak tyto dva pohledy na sociální stratifikaci propojit. Nejznámější je v této souvislosti *konstruktivistický strukturalismus* Pierra Bourdieua, který je však, jak na to poukazuje řada autorů, více strukturalistický než konstruktivistický. Jeho dílo výrazně ovlivnilo a ovlivňuje

¹⁹ Více o tom viz [Šanderová, Šmídová 2006].

²⁰ O dilematech v této souvislosti hovoří Giddens [Giddens 1999, s. 538–542].

sociologii obecně a teorie i výzkum sociální stratifikace zvláště. Bourdieu má řadu epigonů i nesmiřitelných kritiků. Nemálo autorů se také snaží jeho koncepci kriticky rozvíjet. Příkladem je kanadská socioložka Michéle Lamontová, která se zaměřila na kulturní a morální hranice ve společnosti. Sociální hranice lidé konstruují pomocí různých sociálních praktik, postojů a hodnot, které se upevňují a posilují v interakcích. V této souvislosti hovoří o kulturních repertoárech, které mají lidé ke svým konstrukcím k dispozici a z nichž si vybírají.

Klíčovým konceptem díla Bourdieuova je *symbolické násilí*, či přesněji znásilnění vnímání světa, v jehož důsledku lidé určitou interpretaci světa, ačkoli je jen jednou z možných, považují za zcela samozřejmou, a tudíž legitimní. Svoji pozornost Bourdieu zaměřil na symbolickou moc dominantní třídy a ukázal, že legitimita vnuceného výkladu sociálních vztahů zatemňuje mocenské vztahy, což je předpokladem úspěšnosti takového vnucování.

Objektivistickou interpretaci sociálního světa strukturalismu a subjektivistický konstruktivismus propojuje Bourdieu konceptem habitus. *Habitus* definuje jako systémy trvalých dispozic, kognitivních a evaluačních struktur (tedy schémat, jejichž prostřednictvím vnímáme a hodnotíme svět kolem sebe), které generují a strukturují konkrétní činnosti lidí (praktiky) a reprezentace světa. Jsou to strukturované struktury, které působí jako strukturující struktury, v jejichž důsledku vnímáme svět jako nenáhodný. Jde o obecný rys jednání individua v nejrůznějších oblastech praxe, jeho základní (osobitý) přístup ke známým i novým situacím – jakýsi rukopis našeho jednání či trvalý princip improvizace. *Habitus* je člověku vštípen v procesu socializace, a je tudíž produktem existenčních podmínek, v nichž socializace probíhá. Proto lze, kromě *individuálního habitus*, hovořit také o habitu třídním. Individuální habitus je strukturální variantou *habitu třídního*. Podle Bourdieu se příslušníci stejné třídy vyrovnávají s podobnými situacemi, což vede k podobnému přístupu k životu: podobně vnímají svět a podobně řeší konkrétní problémy, jimž čelí. Ačkoli lze habitus vždy v jednání konkrétních lidí identifikovat, nelze mechanicky předpovědět, jak se ten který člověk zachová, jak konkrétně se jeho habitus projeví.

V pozadí všech úvah Bourdieu o sociální stratifikaci stojí tzv. *relační pojetí vztahů mezi lidmi*. Stratifikační model je pojat jako sociální prostor, v němž sociální nerovnosti nejsou výrazem distribuce zdrojů, ale vzájemných vztahů, a to zejména ve smyslu umístění pod a nad. Jakmile se zkra-

cuje vzdálenost mezi mnou a někým, kdo je pode mnou, stává se mé postavení vůči němu méně výhodné než předtím. Přibližuje-li se někdo ke mně zdola, je blíží a já jsem méně nad, pokud se neposunu výš. Strategie podřízených dostat se výš proto dominantní neutralizují strategiemi, jejichž smyslem je udržet původní vzdálenost od podřízených.

Základním cílem všech je získat a udržet v rámci stratifikačního systému (třídní struktury) co nejvýhodnější pozici - umístit se co nejvýše (spíše v relaci nad druhými než pod). Dominantní se snaží udržet dosaženou pozici, a podřízení naopak ji zlepšit. Jde tak o strategickou hru s nulovým součtem - získají-li jedni, musí druhí ztratit. Základní struktura, či spíše relační uspořádání (topologie), se tak neustále reprodukuje. Tato základní myšlenka ústí do v zásadě statického stratifikačního modelu, v němž je společnost permanentně a v zásadě stejně hierarchicky uspořádána (bez ohledu na to, že objem zdrojů se mění). Bourdieu zdůrazňuje, že spíše než o žebříček pozic jde o peloton závodníků, který se pohybuje vpřed, přičemž vzdálenosti mezi závodníky se tu a tam zkrátí a hned zase prodlužují. Všichni běží za stejným cílem, který určují ti, kdo běží v čele, čímž se pro ty vzadu stává nedosažitelný. Doběhnou-li střední třídy k metě, kterou předtím zaujímal vyšší třída, zjistí, že čelo se posunulo dál a že z relačního hlediska se nehnuli z místa. Dominantní třída ustavičně prchá před davem, který se snaží vtrhnout do jejího výlučného světa, a to tak, že její představitelé bez ustání hledají a objevují (definují) svět nový, kam dav zatím nemá přístup [Bourdieu 1979].

Na příkladu Francie rozebírá Bourdieu dva konkrétní typy „strategií“ a „kontrastrategií“, které lze pozorovat v rámci reprodukce stratifikačního systému vyspělých západních společností. První se týká zápasu o postavení v prostoru sociálních pozic (ve stratifikačním systému) a druhá především symbolického boje o odlišení životního stylu. V prvním případě Bourdieu ukazuje, jak zděděný kulturní kapitál umožňuje příslušníkům vyšších tříd zhodnotit maturitu či vysokoškolský diplom lépe než absolventům s horším sociálním zázemím. Příslušníci vyšších tříd také pro své potomky, kteří neuspěli v soutěži o tradiční pozice, začnou vytvářet ve vyšším segmentu stratifikačního systému nové profese, které obsazují právě jejich potomci. I když děti z dělnických rodin získají například postavení úředníků, a tím jsou na tom z hlediska objemu zdrojů lépe než jejich rodiče, děti ze střední třídy obsadí nově vytvořené vyšší pozice. Ačkoli si tedy ze substanciálního hlediska (objem zdrojů) děti s horším sociálním zázemím vzhledem ke svým rodičům polepšily, z relačního hle-

diska se nezměnilo nic. Například úředník, syn dělníka, je relačně vůči synovi úředníka, jenž se stal analytikem v poradenské firmě, ve stejném postavení, jako je jeho otec dělník k otci tohoto analytika, který je úředník ([Bourdieu, Passeron 1964], [Bourdieu 1979]).

Druhá „strategie“, jíž vyšší třídy reagují na snahu nižších tříd zlepšit své postavení (a přiblížit se tím třídám vyšším), souvisí s posuny v symbolické hodnotě konkrétních statků reprezentujících životní styl. Za velmi důležitou součást sociálního postavení považuje totiž Bourdieu jeho symbolickou reprezentaci v životním stylu. Statky a zvyklosti, které jsou „vizitkou“ vyššího životního stylu, mají vysokou symbolickou hodnotu a stanovuje je vždy vyšší třída. Jakmile se představitelé nižších tříd domohou životního stylu tříd vyšších, stávají se symbolem vyššího životního stylu statky jiné²¹ [Bourdieu 1979].

Krom toho snaha nižších tříd nejdříve napodobovat a posléze dosáhnout životního stylu třídy vyšší umožňuje mocným vytvářet pro své potomky nové, v sociálním prostoru výhodně umístěné profese, jejichž reprezentanti učí představitele nižších tříd (zejména střední), jak překlenout mezeru mezi tím, „co je“ a „co by mělo být“, pokud jde o vyšší životní styl. Vznikají tak profese nejrůznějších poradců například pro výběr zaměstnání nebo pro vkusné oblečení, „trendy“ účes a make-up,²² případně pro nápravu různých tělesných „vad“. Reprezentanti těchto profesí jsou především nástroji upevňování mocenského postavení dominantní třídy. Dřívější represi nahradily různorodé svody. Namísto indoktrinace norem nastupuje vnucování potřeb.

Uvedené dvě „strategie“ Bourdieu nepovažuje za uvědomované kolektivní (třídní) jednání, ale za hromadné využívání určitých způsobů řešení situace, které jsou ukotveny v habitu a podporovány zejména zděděným kulturním kapitálem. Výsledný stav plyne z nekoordinovaných individuálních akcí, v nichž jednotlivci individuálně reagují na nekoordinované

---

²¹ Dříve například patřilo k výsadám dominantní třídy vlastnictví hodinek a návštěva kulturních podniků, dnes jsou to drahé značky hodinek a návštěva drahých kulturních podniků (opera versus opereta, divadlo versus kino). Dříve jezdila na letní byt jen vyšší třída - dnes se rozlišují masové a luxusní destinace (například dovolená na Kanárských ostrovech kdysi představovala luxus, dnes jsou tyto ostrovy cílem masových zájezdů), podobně kdysi výlučná letecká doprava je dnes rozdělena na business a economic class, stejně tak se oddělily masové sporty od elitních apod.

²² Ukázkovým příkladem takových rad, v jejichž pozadí je módní diktát těch, kdo si to mohou dovolit, je televizní pořad „Vypadáš skvěle“, který u nás vysílala veřejnoprávní televize.

nované akce druhých. Nekoordinované, avšak stejným směrem orientované akce vedou k podpoře stávajících relačních uspořádání (struktur). Nejde tedy o kolektivní úsilí o udržení či změnu sociálního uspořádání, ani o racionálně účelové jednání jednotlivců, ale spíše o hromadný jev, jenž je projevem třídního habitu. V této souvislosti Bourdieu rozlišuje tzv. *třídu na papíře a třídu jako mobilizova(tel)nou skupinu* (kolektivního aktéra).

Třída jako mobilizovatelný kolektivní aktér je stvořena tím, že někdo zaujme postavení pověřeného mluvčího. Třída je v pojetí Bourdieu především symbol – jméno, které poskytuje symbolickou moc a schopnost skupiny vytvářet, posvětit již existující, či ty, které se teprve ustavit mají. Třídu lze mobilizovat pověřením mluvčího, který skupinu ustaví. Mluvčí de facto třídu substituuje, neboť ta existuje jen jeho prostřednictvím. Třída, stejně jako národ, lid či jiný typ neuchopitelné sociální reality, existuje jen do té doby, dokud existují jedinci, kteří mohou prohlásit, že jsou třída, a to mohou prohlásit, pokud za ně mluví oprávnění (zplnomocnění) zastupitelé. Společenské třídy jako mobilizova(tel)né skupiny se musí neustále aktivně utvářet [Bourdieu 1984].

Mobilizaci třídy však Bourdieu nepovažuje za čistě voluntaristický akt. Musí existovat objektivní předpoklady. Potenciální mluvčí mají tím větší naději zaujmout toto postavení, čím si jsou jedinci, jejichž jménem chtějí hovořit, v prostoru sociálních pozic a životního stylu blíže. Mají totiž podobnější, v daném kontextu relevantní hromadnou individuální zkušenost. Tíseň, úzkost a znepokojení určité kategorie lidí představují pro potenciální mluvčí ohromnou sociální moc. Pomáhají formovat skupinu, která dává kontextu jejich jednání a bytí společný smysl, tedy to, čemu se říká kolektivní vědomí. Potenciální mluvčí určité třídy musí učinit viditelným, a tedy explicitně vnímaným to, co objektivně (avšak pravděpodobnostně) existuje v individuální hromadné zkušenosti. Úspěšným „prorokem“ je ten, kdo se obrací na skupinu se sdělením, k jehož přijetí jsou adresáti predisponováni objektivními podmínkami určujícími jejich materiální a symbolické zájmy. Náboženský či politický prorok vždy zvěstuje těm, kdo jsou už vlastně na jeho víru obráceni přinejmenším stejnou měrou jako on sám. Pravděpodobnost úspěchu „proctví“ nelze odvodit ani tak z jeho obsahu, jako spíše z umístění adresátů v objektivní struktuře.

Bourdieu má na mysli něco jiného než uvědomování si společných zájmů, jemuž napomáhají vůdci. Nejde tedy o Marxovy „třídy pro sebe“. Jde o formování společných zájmů v politickém boji, jehož hlavními

aktéry jsou pověřeni mluvčí (strana, lídři), kteří se snaží využít toho, co si lidé neuvědomují.²³ „Společné zájmy“ je třeba neustále připomínat a často redefinovat. Pomocí sloganů, programů a komentářů se profesionální mluvčí snaží konstruovat a vnutit ostatním určitou vizi sociálního světa a zároveň mobilizovat podporu těch, do jejichž čela se postaví a na nichž závisí jejich moc.

V logickém slova smyslu lze tedy dle Bourdieua třídu vymezit jako souhrn jednajících, kteří zaujímají podobné postavení v sociálním prostoru sociálních pozic, což znamená, že mají podobné životní podmínky a podobné šance disponovat zdroji zhruba stejné úrovně, podobné dispozice a zájmy, uplatňují podobné praktiky (mají stejný habitus) a dosahují podobných ztrát a zisků. Takový soubor osob však ještě nepředstavuje reálnou třídu ve smyslu skupiny, kterou lze mobilizovat pro účely prosazení určitých zájmů.²⁴ Třída na papíře (ve smyslu výše popsaného třídního modelu) čili pravděpodobnostní nebo teoretická třída představuje v nejlepším případě soubor jednajících, kteří budou lépe odporovat objektivním překážkám mobilizace než jiný soubor jednajících.

Příkladem kritického rozvíjení některých myšlenek Bourdieua, a to v rámci výše zmíněného kulturního obratu, je dílo Michele Lamontové, která se zabývá kolektivní identitou. Vychází z názoru, že identita, ať už kolektivní či individuální, je ve své podstatě relační kategorií. Žádné „My“ nemůže existovat bez „Oni“. Svůj zájem zaměřila na konstruování hranic, tedy na to, jak lidé definují a svými vztahy konkrétně ustavují hranice mezi MY a ONI. Ačkoli identitu považuje za konstrukci, podobně jako Bourdieu poukazuje na fakt, že konstrukce nemůže být libovolná, neboť závisí na kulturním a strukturálním kontextu, v němž probíhá.

Výzkumy a texty Lamontové jsou zajímavé jak z hlediska teoreticko-metodologického (i konkrétně metodického), tak z hlediska hlavních zjištění. Její postup je kvalitativní a (což považuji za pozoruhodné) komparativní. Konkrétně se zajímala o to, jak lidé různých sociálních vrstev vnímají ty, kdo zaujímají nižší a vyšší status než oni. V této souvislosti prováděla hloubkové rozhovory v USA a Francii, které se týkaly lidí, s nimiž se dotázaní rádi a neradi stýkají, vůči komu se považují za podřízené a vůči komu za nadřazené, jací lidé v nich vyvolávají pocity nepřá-

---

²³ Bourdieu hovoří o třídním nevědomí.

²⁴ Marx se podle Bourdieua dopustil největšího omylu tím, že tyto „třídy na papíře“ ztotožnil s třídami skutečnými.

telství, sympatie či nezájmu. Dotázaní také měli popsat negativní a pozitivní vlastnosti svých spolupracovníků a známých a hodnoty, které vštěpují svým dětem. V rámci analýzy si autorka všimla, jaké místo zaujímají peníze a moc v jejich úvahách o sobě a druhých, jak v této souvislosti definují a hodnotí inteligenci, znalosti, vzdělání a kulturu a jaké jsou jejich postoje k sociální mobilitě, úspěchu a ambicím. Samostatnou pozornost věnovala tomu, zda lidé, když hovoří o rozdílech mezi sebou a druhými, uvádějí do vzájemného vztahu etnickou a třídní příslušnost [Lamont 1994 a 2000].

Na základě svých výzkumů konstatovala řadu shodných i rozdílných rysů amerických a francouzských respondentů. Představitelé nižší střední třídy považují v obou zemích za důležitou součást úspěchu vydařený rodinný život, nemají rádi snoby a příliš ambiciózní lidi a jsou si vědomi toho, že jejich možnosti sociálního vzestupu jsou omezené. Na druhé straně dotázaní v USA se výrazněji než ve Francii distancovali od chudých a manuálních pracovníků („modrých límečků“) a daleko častěji se ztotožňovali se střední třídou. Francouzi častěji než Američané popisovali svůj vztah k maloburžoazii a buržoazii v diskurzu třídního boje a méně si cenili úspěchu a ambicí. S tím koresponduje jejich postoj k penězům a moci; ač si jsou vědomi významu peněz, kritizují materialistický přístup k životu a ve srovnání s Američany vidí v moci častěji represí. Američané jsou v tomto srovnání k materialismu méně kritičtí, moc chápou spíše pozitivně a spojují ji spíše s kompetencí než s dominancí. Lamontová našla značné podobnosti, i pokud jde o hodnocení inteligence, znalostí a vzdělání. Nicméně Francouzi si cení vyšší kultury více než Američané, kteří kladou důraz na faktické znalosti. Hovoří-li Američané o inteligenci, kladou důraz na praktické schopnosti a ztotožňují ji s ekonomickým úspěchem a uplatňují občanské a tržní argumenty, a to ve vzájemném propojení. Obecné blaho chápou jako veřejné vyjednávání. Francouzi více argumentují nadindividuálními zájmy a argumentují vyššími (univerzalistickými) principy a daleko častěji než Američané projevují obavy ze zneužití moci ve jménu partikulárních zájmů. Rozdíly v argumentaci amerických a francouzských respondentů vysvětluje Lamontová rozdíly v kulturních repertoárech,²⁵ jež mají k dispozici a které představují relativně stabilní charakteristiku společností, v nichž žijí. Ačkoliv se s rasistickými názory setkala u dotázaných v obou zemích, dotázaní ve Francii častěji než v USA

²⁵ Podrobněji viz též [Šanderová, Šmídová 2006].

oponovali rasismu a podobným formám segregace ve jménu egalitarismu a solidarity. V obou zemích je spojována třídní příslušnost s etnickou příslušností, zejména v USA jsou minority odmítány jakožto nižší třídy. Tato zjištění Lamontová konfrontovala s výsledky kvantitativního šetření, v nichž pro své závěry našla podporu. Na rozdíl od Bourdieua tvrdí, že kulturní spotřeba představuje jen jeden z mnoha symbolů statusu a poukazuje zejména na význam morálních hranic a jejich konstrukce s využitím kulturních repertoárů.

2. Školský systém a sociální stratifikace

Spory zastánců konsenzuálního a konfliktualistického pohledu na společnost o výklad stratifikačního systému vyspělých západních společností se týkají především významu a funkce školního vzdělání (školských systémů). Zpřístupňování vyšších stupňů školního vzdělání stále většímu počtu lidí chápou konsenzualisté jako demokratizační proces, v jehož rámci se vyrovnávají šance dětí s různým sociálním zázemím dosáhnout výhodného postavení ve společnosti, tedy jako nástroj snižování sociálních nerovností. Oproti tomu představitelé konfliktualistického výkladu sociálních nerovností v něm vidí nástroj reprodukce nerovností a upevnování pozice mocných.

2.1 Konsenzuální pojetí

Sociologové, kteří považují současné společnosti našeho kulturního okruhu za meritokratické (vycházejí tedy z konsenzuální konceptualizace stratifikace), považují vzdělávací systém za hlavní nástroj vyrovnávání šancí, neboť podle jejich názoru umožňuje každému dosáhnout takového postavení ve společnosti, které odpovídá jeho přání, vůli a pili [blíže viz Šanderová 2004, s. 87–89; Matějů 2005]. Proces zpřístupňování středního a vysokoškolského vzdělání stále širším vrstvám obyvatelstva pak bývá v této souvislosti velmi často chápán jako součást či nástroj tzv. otevírání společnosti (zvyšování sociální mobility), tedy nástroj vyrovnávání nerovných šancí dětí pocházejících z různého sociálního prostředí svobodně soutěžit o výhodná místa ve společnosti. V pozadí takové interpretace stojí zhruba tato úvaha: Sociální postavení v (post)moderní společnosti určuje zaměstnání. Hierarchie vzdělanostních stupňů odpovídá hierarchii zaměstnání z hlediska náročnosti a odtud vyplývajícího posta-

vení. Školní vzdělání dává žákům a studentům znalosti a dovednosti, které potřebují k tomu, aby byli úspěšní v zaměstnání, a je tedy hlavní determinantou jejich budoucího sociálního postavení. Čím více lidí má volný přístup ke vzdělání, tím více jich má šance získat takové postavení, po jakém touží, bez ohledu na sociální původ a v závislosti pouze na jejich schopnostech a pili.

Typickým příkladem takového pojetí je longitudiální výzkumný projekt známý jako Wisconsinský model, jehož cílem je určit podíl individuálních charakteristik (schopnosti a aspirace), sociálního původu a významného sociálního okolí (spolužáci a vrstevníci) na dosažené vzdělání a sociální status. Závěry plynoucí z tohoto projektu nejsou jednoznačné a jsou předmětem rozsáhlých diskusí.²⁶

2.2 Konfliktualistické pojetí

Zhruba od 60. let minulého století začali někteří sociologové poukazovat na to, že úspěch ve škole (a tudíž i ve společnosti) závisí i nadále na rodinném zázemí (na sociálním původu). Toto zjištění je vede k závěru, že vzdělávací systém není nástrojem vyrovnávání sociálních nerovností, ale právě naopak nástrojem jejich reprodukce. Dnes snad nejnámější prací tohoto typu je práce *La Réproduction* z roku 1970, jejíž autoři Bourdieu a Jean-Claude Passeron se opírají o známou Bernsteinovu teorii kulturních kódů (více o ní viz [Giddens 1999, s. 398–399]) a ukazují, podobně jako některé americké výzkumy v té době, že metody školního vzdělání předpokládají určitý typ socializace žáků a studentů, který je typický pro střední a vyšší třídy.²⁷ Děti z nižších sociálních vrstev proto zůstávají v souměži o výhodné sociální pozice i nadále handicapovány. Podle Bourdieua a Passerona [1964 a 1971] není školský systém jen nástrojem reprodukce sociálně ekonomických nerovností, ale je v zásadě nemravnou institucí, spojencem těch, kdo jsou ve společnosti zvýhodněni.

Za hlavní nástroj uplatňování symbolické moci považují proces, který nazývají pedagogické působení (v zásadě jde o socializaci). Pedagogické působení je v kulturním řádu, co do svého významu, ekvivalentní přenosu genetického kapitálu v řádu biologickém. Jeho prostřednictvím se reprodukuje kulturní diktát, protože zahrnuje objektivní pravdu habitu -

²⁶ Podrobnou informaci a kritický rozbor viz [Matějů 2005].

²⁷ Na tento typ výzkumu u nás nedávno navázal Katrňák [2004], který se však od původní myšlenky Bourdieua a Passerona podle mého názoru dosti odchýlil.

tj. fakt, že jde o výsledek vštěpování arbitrární kultury. V dané souvislosti je důležité, že sociální exkluze dětí z nižších tříd funguje v důsledku jejich habitu jako sebeexkluze, a to v podobě přesvědčení o tom, co se pro ně hodí a co ne. Příkladem může být výrok typu „dávat si šít šaty na míru se hodí jen pro lepší lidi, a ne pro takové lidi, jako jsem já“. Hraniče a omezení jsou vnímány jako axiom, jako něco samozřejmého. Děti se záhy přestanou ptát, proč něco nemohou nebo nesmějí, a začnou u nich fungovat mechanismy sebeomezování a autocenzury, které jsou daleko účinnější než vnější omezování. Vštěpování je nevratný proces – dispoziice jsou trvalé, a dokonce kumulativní. Nejdůležitější je raný věk. Tímto způsobem funguje exkluze nejúčinněji.

Habitus získaný v rodině a v komunitě raného dětství je dále posilován ve škole. Tzv. kulturní kapitál (znalosti, schopnosti a další předpoklady dobrého uplatnění ve společnosti), který je důležitým předpokladem získání vyššího statusu, se ve škole předává prostřednictvím specifických symbolických kódů, které mají lépe osvojeny děti z vyšších tříd. Používá se zde tzv. „oficiálního“ jazyka a předpokládá se řada návyků, které doma získají spíše děti z vyšších než z nižších vrstev společnosti. Kulturní kapitál, který poskytuje škola, tudíž lépe internalizují děti z vyšších tříd a výchozí kulturní mezera se dále zvětšuje. U dětí z dělnických rodin to mimo jiné vede k výběru „praktického“ dalšího vzdělávání, v jehož rámci se jejich habitus dále utvrzuje. Škola reprodukuje třídní sociální nerovnosti z generace na generaci pod pláštíkem meritokratické ideologie („záleží jen na tom, jak se kdo ve škole snaží“), což Bourdieu považuje za zvláště zavrženíhodné. Vzdělávací systém totiž umožňuje těm, kdo ze systému nerovností mají nejvíce, přesvědčit sebe sama o svých výborných schopnostech a brání těm, kdo z něho mají nejméně, pochopit základ svého postavení. Žáci a studenti s horším sociálním zázemím jsou tak nejen obětmi školského systému, ale zároveň s mocí, která systém vydává za svůj opak – za nástroj demokratizace, spolupracují. Školský vzdělávací proces je prezentován jako zcela neutrální, a tudíž legitimní, což je zdrojem iluze, že symbolické násilí, jež školy uplatňují, nemá žádný vztah ke struktuře mocenských vztahů. Tato iluze je posilována faktem, že ve státním vzdělávacím systému se za vzdělání neplatí – je jakoby poskytováno zdarma. Práce učitelů se prezentuje jako nezajímavá a motivovaná pouze výchovnými a výukovými ideály.

Bourdieu a Passeron tedy nepovažují školu pouze za nástroj monopolizace, jímž si mocní monopolizují vyšší stupně vzdělání a brání přiroze-

né soutěži talentů (což tehdy tvrdili ostatní kritikové nerovných vzdělanostních šancí), ale především za nástroj usnadňující transformaci výhod a handicapů, jež si žáci přinášejí z mimoškolního prostředí, do výhod a handicapů školních, které si pak odnášejí do dalšího života mimo školu. K výběru „praktičtějšího“ vzdělání dospějí děti z nižších vrstev jen zdánlivě na základě svobodné vůle – ve skutečnosti je k tomu donutí školský systém, jenž podporuje jejich habitus a utvrdí je v přesvědčení, že se pro nic jiného nehodí.²⁸

Ne dosti na tom. Pokud dělnické děti přece osvědčení, které se vyžaduje pro obsazení pozic umístěných ve stratifikačním systému výše, získají, není jim mnoho platné, protože si neosvojí příslušný habitus (brání jim v tom habitus získaný doma), jenž je předpokladem k tomu, aby z tohoto osvědčení měly očekávaný užitek, tj. aby získaly příslušné (tj. lepší) postavení v třídní struktuře. Demokratická vzdělání tedy především vede k tomu, že podmínky pro ty, kdo stojí níže, jsou stále tvrdší, nicméně z hlediska intergenerační mobility se na jejich postavení nic nemění. Celý systém se pouze posune výš – tedy i z hlediska požadavků – a inflace diplomů usnadňuje zvýhodněným udržet si své postavení.

Podobně jako Bourdieu hovoří o latentní a manifestní funkci škol Illich [2000, orig. 1971]. V jeho pojetí si jsou vzdělávací systémy industriálních společností podobné jako vejce vejci, protože mají skrytý učební plán, který zprostředkovává toto poselství: „... jedinec se může na dospělý život ve společnosti připravit jen prostřednictvím školního vzdělání“ [Illich 2000, s. 95]. Co se naučí mimo školu, je bezcenné a nezajímavé. Legitimním občanem, řemeslníkem nebo lékařem může být člověk jen jako absolvent školy. Učení o světě je hodnotnější než učení prostřednictvím světa. Skrytý učební plán Illich charakterizuje jako svého druhu rituál, který plní úlohu oficiálního zasvěcení do moderní společnosti, a zároveň skrývá před jeho účastníky rozpory mezi bájí o egalitářské společnosti a třídní realitou. Skrytý učební plán nelze vymýtit. Škola je nereformovatelná, jedinou účinnou strategií je odškolnění kultury, které si Illich představuje jako setření hranic mezi hospodářstvím, vzděláním a politikou.

Podobnou myšlenku, avšak detailněji propracovanou, nalezneme v práci amerického sociologa Collinse *The Credential Society* (Společnost založená na osvědčení o vzdělání), v níž rozpracoval původně Weberovu myšlenku, že

²⁸ Ke stejnému zjištění dospěl v 70. letech na základě kvalitativního výzkumu britský sociolog Willis [1977].

racionalizace vzdělávání, zkoušky a osvědčení o jejich složení jsou jednou ze strategií monopolizace vyššího sociálního postavení mocnými a nahrazují v moderní společnosti aristokratický původ. Collins navíc tvrdí, že diplom je především osvědčením o schopnosti být loajální k normám i organizaci. Především proto vyžadují zaměstnavatelé osvědčení o co nejvyšší kvalifikaci, a to bez ohledu na požadavky konkrétního pracovního místa. Dávají totiž přednost zaměstnancům, od nichž na základě osvědčení o co nejděší školní docházce očekávají, že budou dodržovat žádoucí normy a že budou loajální k firmě. Podobně jako Illich hovoří Collins o ničím nepodloženém mýtu, že školní vzdělání dává potřebné poznatky a dovednosti k výkonu zaměstnání, které nelze získat jinde. Podobně jako Bourdieu a Passeron hovoří o inflaci těchto osvědčení a poukazuje na to, že menší počet elitních míst než osob vlastních příslušné osvědčení vede k celkovému zvyšování laťky (co bylo špičkové, je dnes průměrné) a k posilování účinnosti strategie sociálního uzavírání spíše na třídním základě (protože na bázi osobních kontaktů) [Collins 1979].

Jako červená nit se výše shrnutými texty táhne konstatování, že se snažíme zařídit lepší svět tím, že nabízíme stále více vzdělání, ve skutečnosti však nutíme děti i dospělé lidi šplhat po nekonečném žebříku. Citovaní autoři se zaměřili na fakt, že tato „strategie“ nevede k větší rovnosti. K tomu lze dodat, že umrtvuje chuť většiny lidí samostatně se něco naučit, naučit se tomu, co jim umožní uskutečnit vlastní představy o životě. Aby získali osvědčení, jsou studenti často nuceni se učit mnoha věcem, které v životě nevyužijí (zejména poznatkům na úkor poznání a dovedností), a to skutečně potřebné se naučí, až opustí školu. Lze předpokládat, že školský systém krom toho, že plní konzervační funkci ve vztahu ke stratifikačnímu systému, představuje i výraznou překážku uskutečnění potřebných změn. Odškolnit společnost či zrušit osvědčení o vzdělání, jak navrhuje Illich či Collins, asi není realistické. Vhodnější bude spíš strategie, o níž hovoří Berger ve svém Pozvání do sociologie a kterou ve své výzkumné a publikační praxi důsledně uplatňoval Bourdieu: poodhalovat roušky skrývající latentní („skutečné“) funkce jednotlivých institucí.

3. Sociální stratifikace a její výzkum u nás

Komunistický převrat v roce 1948 u nás znamenal dramatickou změnu vlastnických a politických vztahů, která se nutně výrazně projevila v charakteru

sociální stratifikace. Nejde jen o důsledky vyvlastnění nejprve buržoazie a později drobných podnikatelů a živnostníků a v rámci kolektivizace též drobných zemědělců, ale také o vzestupnou a sestupnou sociální mobilitu²⁹ vyvolanou uplatňováním tzv. vedoucí úlohy komunistické strany – zejména nahrazování pro představitele tehdejšího režimu politicky nespolehlivých řídicích pracovníků a inteligence tzv. dělnickými kádry.

Autentická výzkumná data týkající se těchto procesů však z pochopitelných důvodů neexistují. Na hloubku proměn stratifikačního systému tohoto typu můžeme pouze usuzovat na základě sporadických statistických údajů. Je nepochybné, že po roce 1948 u nás došlo k rozvolnění dosavadního stratifikačního systému, který se (byť deformován obdobím německé okupace) zásadně nelišil od stratifikačního systému v západoevropských zemích. Kromě již zmíněných ryze politických faktorů – vyvlastnění buržoazie, maloburžoazie a živnostníků, kolektivizace zemědělství a pronásledování „nedůvěryhodné“ inteligence – hrály v dané souvislosti důležitou roli i faktory vojensko-hospodářsky strategické: reorientace na těžký průmysl odčerpávající kvalifikované pracovní síly z tradičních odvětví, v nichž byla pracovní síla doplňována pracovními silami uvolněnými ze zemědělství, živnostníky, doposud nezaměstnanými ženami a propuštěnými úředníky. V letech 1948–53 přibýlo 330 tisíc dělnických míst, z nichž většina (45 %) byla obsazena lidmi ze zemědělství, 23 % bývalými živnostníky, 12 % ženami a 12 % perzekuovanými lidmi či uvolněnými z administrativy. Na druhé straně do řídicích pozic přešlo 250 tisíc „dělnických kádrů“. Nových dělníků tak bylo více než pětina (kolem 600 tisíc). Ačkoli od samého začátku lze pozorovat postupnou nivelizaci příjmů, na druhé straně byla preferovaná odvětví (těžební a těžký průmysl) výrazně platově zvýhodněna. Dělníci v těchto odvětvích měli nezřídka vyšší příjmy než mistři a ředitelé některých závodů v jiných odvětvích, o inteligenci nemluvě.³⁰

Rychlé a hluboké změny se mimo jiné projevíly v nesouladu mezi kvalifikovaností a složitostí práce na jedné straně a mezd a platů na straně druhé, tedy k popření výkonového principu. Po určitém uvolnění v 60. letech existovaly jisté náznaky obratu, avšak v rámci tzv. normalizace po roce 1968 se vrátilo vše do starých kolejí a situace u nás byla v tomto ohledu horší než v ostatních zemích sovětského bloku. Výrazná nivelizace

²⁹ K pojmu sociální mobilita a jejímu měření viz [Šanderová 2000, s. 138–145].

³⁰ Podrobněji viz [Kaplan 1993, s. 7–14].

mezd (jedna z největších na světě), pohrdání kvalifikací a duševní prací, obsazování nekvalifikovaných „spolehlivých kádrů“ do řídicích pozic vedly mimo jiné k rozvolňování vztahu mezi kvalifikací, výkonem a finanční odměnou za práci, k tzv. *inkonzistenci statusu*.³¹

Inkonzistence statusu byla ústředním teoretickým konceptem v prvním československém výzkumu sociální stratifikace uskutečněném P. Machoninem a kolektivem mladých sociologů v druhé polovině 60. let. Po nucené přestávce (1969–89) Machonin data výše zmíněného výzkumu znovu interpretoval a dospěl k závěru, že se v letech 1956–67 postupně zvyšovala konzistence statusů a posiloval výkonový princip, takže v roce 1967 dosáhla část mladšího obyvatelstva jisté míry statusové konzistence [Machonin 1992, s. 74–92]. Na základě dat výzkumu z počátku 90. let, jímž na výzkum z let šedesátých částečně navázal, pak konstatuje, že stratifikační systém období let 1969–89 (tzv. období „normalizace“) lze charakterizovat jako totalitárně antimeritokratický.

Data výzkumu uskutečněného v první polovině 90. let přivedla Machonina (jenž začal pracovat s novým týmem) k závěru, že v rámci poměrně bouřlivých proměn stratifikačního systému projevujících se zejména poměrně velkým objemem mobilitních pohybů (především strukturální vzestupné mobility) lze pozorovat dva základní typy diferenciací. Na jedné straně je to postupná meritokratizace společnosti (posílení výkonového kritéria), indikovaná „nárůstem statusové konzistence, jejíž určující osou je diferenciací vzdělanostní úrovně a složitosti práce“, a na straně druhé diferenciací výkonově nezasloužená (restituce, nelegální a nemorální způsoby nabývání kapitálu, zneužívání mocenských a manažerských pozic, nezдарy způsobené rozpadem východních trhů atd.), které vedou jednak k přežívání některých aspektů rovnostářství a jednak k hromadění nezasloužených privilegií na straně druhé [Machonin a kol. 1996, s. 334–335].

Na základě rozsáhlé datové báze týkající se let 1999–2001 dospěl týž autorský kolektiv k závěru, že po deseti letech transformace v České republice koexistují tři základní typy vztahů: přežívající rovnostářství, zvyšující se konzistence statusu meritokratického a dvě formy polarizace stratifikačního systému. Jsou to jednak disproporce odměn mezi privilegovanými (manažeři, bankéři, politici, většina právníků, odborné profe-

³¹ Více o tomto pojmu, jehož duchovním otcem je výše zmíněný Lenski, viz [Šandorová 2000, s. 75].

se v informatice, populární umělci a sportovci) a ostatními skupinami profesí. Druhý typ polarizace souvisí s chudobou nezaměstnaných, rodin s více dětmi, neúplných rodin a části důchodců (zejména na venkově) [Tuček a kol. 2003].

Problému výkonového principu se věnuje i druhý výzkumný tým zabývající se u nás sociální stratifikací především s ohledem na formování středních tříd, který předložil analýzu vývoje stratifikačního systému a jeho základních aspektů v letech 1989–98 [Večerník, Matějů 1998]. I podle zjištění tohoto výzkumu se začíná stratifikační systém po roce 1989 posunovat směrem k meritokratickému. O výrazném prosazení výkonového principu však zatím podle těchto autorů nelze hovořit. Ačkoli diferenciací příjmů roste, větší vliv než kvalifikační nároky práce má stále odvětví národního hospodářství, v němž je člověk zaměstnán. Krom toho daňová a sociální politika vede k příliš velkému přerozdělování zejména na úkor středních vrstev (tříd, stavů), jejichž početnost považují Večerník a Matějů za záruku prosperity a stability.

Matějů (tentokrát ve spolupráci s Vlachovou) se také zabýval subjektivní stránkou sociální stratifikace, především volebním chováním lidí zaujímajících různé sociální pozice. V práci [Matějů, Vlachová a kol. 2000] vycházejí z předpokladu destratifikace české společnosti před rokem 1989³² a zajímá je, nakolik se její stratifikační systém začíná připodobňovat stavu v západních společnostech, přičemž implicitně předpokládají, že jde o systém třídní. Zkoumají totiž, nakolik postoje a názory dotázaných krystalizují v homogenní názor na spravedlnost, hodnocení sociálních nerovností v naší společnosti a svého postavení v ní, a do jaké míry tento názor souvisí s jejich objektivním umístěním ve stratifikačním systému a volebním chováním. Jinými slovy zkoumají, zda se u nás formují specifické třídní subkultury. Zvláštní pozornost věnují střední třídě, kterou definují vlastnictvím výrobních prostředků a vyšší složitostí práce (zahrnují do ní zaměstnavatele, samostatné a odborníky). Na základě výzkumných dat dospěli k závěru, že se postupně vyjasňují kontury společenské struktury, které jsou „stále silněji spjaty s povědomím o tom, kam člověk ve společnosti patří“ [c. d., s. 35].

Mnohaletou tradici má u nás rovněž výzkum vztahu mezi sociálním původem a vzděláním. Vedle Matějů [např. Matějů 1986 a 1991], jenž

³² Destratifikovaná společnost je tehdy, je-li v ní masově rozšířena vysoká statusová inkonzistence (nikoliv tedy společnost zbařená sociálních nerovností).

se spolu s Boguzsakem tomuto problému věnoval již před rokem 1989, se nerovností v přístupu ke vzdělání dnes zabývá Kreidl, Simonová a Katrňák. Všechny výzkumy na toto téma, včetně kvalitativního výzkumu zaměřeného na vzdělanostní reprodukci dělníků [Katrňák 2004], ukazují, že možnost dosáhnout vyšších stupňů vzdělání u nás trvale ovlivňuje především sociální původ. Nedávno uskutečněný komplexní výzkum vysokoškolského vzdělávání u nás ukázal, že vysoká selektivita našeho vysokého školství souvisí rovněž se systémem jeho financování, který v konečném důsledku vede k sociální nespravedlnosti, protože z daní obyvatelstva s nízkými příjmy je placeno především vzdělání dětí z lépe situovaných rodin, jejichž podíl v řadách studentstva převyšuje jejich podíl v rámci generace. Naopak mládež z nižších vrstev je na vysokých školách podprezentována [Simonová, Matějů 2005].

Ve světle těchto zjištění není překvapivé, že diskuse na téma „smrt tříd“ se u nás nekonají.

Literatura

- Anthias, F., 1998: „Rethinking social divisions:some notes towards a theoretical framework“. In: *Sociological Review*, Vol. 46, s. 506–535.
- Baumann, Z., 2002: *Tekutá modernita*. Praha, Mladá fronta.
- Baumann, Z., 2004: *Individualizovaná společnost*. Praha, Mladá fronta.
- Beck, U., 2004: *Riziková společnost*. Praha, Sociologické nakladatelství.
- Beck, U., 2000: „Zombie Categories“. J. Rutheford (ed.). *The Art of Life: On Living, Love and Death*. London, Lawrence and Wishart.
- Bourdieu, P., 1979: *La Distinction, Critique sociale du jugement*. Paris, Les Editions de Minuit.
- Bourdieu, P., 1984: „Espace social et genese des ‚classes‘“. *Actes de la recherche en science sociales*, 52–53, s. 3–12.
- Bourdieu, P. – Passeron, J.-C., 1964: *Les Héritiers. Les Étudiants et leurs études*. Paris, Minuit.
- Bourdieu, P. – Passeron, J.-C., 1971: *La Reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*. Paris, Minuit.
- Bottero, W. – Irwin, S., 2003: „Locating difference: class, ‚race‘ and gender, and the shaping of social inequalities“. *The sociological review*. Vol. 51, No 4, s. 463–483.

- Cerulo, K. A., 1997: „Identity Construction: New Issues, New Directions“. In: *Annual Review of Sociology*, Vol. 23, s. 385-409.
- Collins, R., 1975: *The Conflict Sociology. Toward an Explanatory Science*. New York - San Francisco - London, Academic Press.
- Collins, R., 1979: *The Credential Society. An Historical Sociology of Education and Stratification*. New York - San Francisco - London.
- Crompton, R. - Scott, J., 2004: „Class Analysis: Beyond the Cultural Turn“. In: Devine, F. et als. (eds.): *Rethinking Class. Culture, Identities and Lifestyles*. New York, Palgrave Macmillan.
- Dahrendorf, R., 1959: *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London, Routledge.
- Dahrendorf, R., 1967: *Essays in the Theory of Society*. London, Routledge.
- Dahrendorf, R., 1991: *Moderný sociálny konflikt*. Bratislava, Archa.
- Davis, K. - Moore, W. E., 1966: „Some principles of stratification“. Bendix, R. - Lipsek, S. M. (eds.): *Class, Status and power*. London, Coiller, Macmillan.
- Devine, F. - Savage, M., 2004: „The Cultural Turn, Sociology and Class Analysis“. In: Devine, F. et als. (eds.): *Rethinking Class. Culture, Identities and Lifestyles*. New York, Palgrave Macmillan.
- Devine, F. - Savage, M. - Scott, J. - Crompton, R. (eds.), 2004: *Rethinking Class. Culture, Identities and Lifestyles*. New York, Palgrave Macmillan.
- Fraser, N., 2000: *Rethinking Recognition*. New Left Review 3, May-June 2000.
- Fraserová, N. - Honneth, A., 2003: *Přerozdělování nebo uznání?* Praha, Filozofia.
- Giddens, A., 1999: *Sociologie*. Praha, Argo.
- Grusky, D. B. - Sørensen, J. B., 1998: „Can Class Analysis Be Salvaged?“ In: *American Journal of Sociology*, Vol. 103, No. 5, s. 1187-1234.
- Hall, J. R. (ed.), 1997: *Reworking Class*. New York, Cornell University Press.
- Haralambos, M. - Holborn, M., 1991: *Sociology: Themes and Perspectives*. London, Harper Collins.
- Harris, S. R., 2004: „Challenging the Conventional Wisdom: Recent Proposals for the Interpretative Study of Inequality“. In: *Human Studies*, Vol. 27, s. 113-136.
- Horowitz, R., 1997: „Barriers and Bridges to Class Mobility nad Formation. Ethnographies of Stratification“. In: *Sociological Methods and Research*, Vol. 25, No. 4, s. 495-538.
- Illich, I., 2000: *Odškolnění společnosti*. Praha, Sociologické nakladatelství.

- Inglehart, R., 1977: *The Silen Revolution: Changing Values and Political Styles among Westerns Publics*. Princeton, Nj, Princeton University Press.
- Kaplan, K., 1993: „Sociální souvislosti krizí komunistického režimu 1953-1957 a 1968-1975“. *Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR*. Svazek 9.
- Katříňák, T., 2004: *Odsouzení k manuální práci. Vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině*. Praha, Sociologické nakladatelství.
- Kreidl, M., 2001: „The Role of Political, Social and Cultural Capital in Secondary School Selection In Socialist Czechoslovakia, 1948-1989“. *Sociological papers*. Praha, Sociologický ústav AV ČR.
- Laclau, E. - Mource, C., 1985: *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London, Verso.
- Lamont, M., 1994: *Money. Morals and Manners. The Culture of the French and the American Upper-Middle Class*. Chicago and London, The University Chicago Press.
- Lamont, M., 2000: *The Dignity of Working Men: Morality and Boundaries of Race, Class and Immigration*. Cambridge, Mass, Harvard University Press.
- Lenski, G., 1966: *Power and Privilege*. New York/London, McGreow-Hill Book Company.
- Lockwood, D., 1992: *Solidarity and Schism. The Problem of Disorder in Durkheimian and Marxist Sociology*. Oxford, Clarendon Press.
- Machonin, P., 1992: *Sociální struktura v předvečer Pražského jara 1968*. Praha, Karolinum.
- Machonin, P., a kol., 1996: *Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury*. Praha, Sociologické nakladatelství.
- Matějů, P., 1986: „Demokratizace vzdělání a reprodukce vzdělanostní struktury v ČSSR ve světle mobilitních dat“. *Sociologický časopis* 22, s. 131-152.
- Matějů, P., 1991: „Kdo získal a kdo ztratil v socialistické redistribuci“. *Sociologický časopis* 27, s. 13-37.
- Matějů, P., 2005: „Ke kořenům sociálně psychologického modelu sociální stratifikace“. *Sociologický časopis* 41, s. 7-30.
- Matějů, P. - Vlachová, K., eds., 2000: *Nerovnost, spravedlnost, politika. Česká republika 1991-1998*. Praha, Sociologické nakladatelství.
- Offe, C., 1985: *Disorganized Capitalism*. Cambridge, Polity Press.
- Pakulski, J. - Waters, M., 1996: *The Death of Class*. London, SAGE Publications.
- Petrusek, M., 1993. *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha, Karolinum.
- Petrusek a kol., 1991: *Sociologie*. Praha, SPN.

- Schwalbe, M. – Godwin, S. – Holden, D. – Schrock, D. – Thompson, S. – Wolkomir, M., 2000: „Generic Processes in the Reproduction of Inequality: An Interactionist Analysis“. *Social Forces*. Vol. 79, No 2, s. 419–452.
- Simonová, N., 2002: „Vliv nerovnoměrného vývoje vzdělanostního systému na vzdělanostní nerovnosti po roce 1989 v ČR“. *Současná česká společnost*. Praha, Sociologický ústav AV ČR.
- Simonová, N. – Matějů, P., a kol., 2005: *České vysoké školství na křižovatce*. Praha, SOÚ AV ČR.
- Sommers, M. R. – Gibson, G. D., 1998: „Reclaiming the Epistemological „Other“: Narrative and Social Constitution of Identity“. In: C. Calhoun (ed.), *Social Theory and the Politics of Identity*. Oxford and Massachusetts, Blackwell Publishers Ltd.
- Šanderová, J., 2004: *Sociální stratifikace. Problém, vybrané teorie, výzkum*. Praha, Karolinum.
- Šanderová, J. – Šmídová, O., 2006: „Meze a možnosti interakcionistického výzkumu sociálních nerovností“. *Pražské sociálně vědní studie Sociologická řada*. Working papers. Soc 002. Dostupné z: <http://www.fsv.cuni.cz/FSV-536-version1-SOC002_Sanderova_fin.pdf>
- Tilly, C., 1988: *Durable Inequality*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press.
- Travers, M., 1999: „Qualitative Sociology and social Class“. In: *Sociological research Online*, Vol. 4, no. 1. Dostupné z: <<http://www.socresonline.org.uk/socresonline/3/3/8.html>>
- Tuček, M., a kol., 2003: *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha, Sociologické nakladatelství.
- Večerník, J. – Matějů, P., 1998: *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*. Praha, Academia.
- Warner, W. L., 1949: *Democracy in Jonesville*. New York, Harper and Brothers.
- Willis, P., 1977: *Learning to Labour: How Working Class Kids Get Working Class Jobs*. London, Saxon House.